

Л.Л. ЗАЛІЗНЯК

**ПРОФЕСОР КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ
ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ ЗУБАР**

Талановита людина проявляє талант у всіх галузях своєї діяльності. Тому видатний український археолог-античник Віталій Зубар лишив після себе не тільки велику наукову спадщину у вигляді багатьох статей та 35 монографій, підручників і популярних книжок про античне минуле Північного Надчорномор'я, але й численних учнів. Однією з важливих справ, який він присвятив останнє десятиліття свого життя, була підготовка нового покоління археологів України. З 2000 р. він викладав античну археологію у Києво-Могилянській академії студентам магістерської програми «Археологія та давня історія України». Відомий в Україні та за її межами академічний вчений опинився на викладацькій роботі не випадково. Другорядним фактором для нього була і професорська зарплата (загалом досить скромна). Принаймні вислів Віталія Михайловича: «Ми тут не за гроші працюємо» став крилатим на магістерській програмі.

Не останню роль у рішенні успішного, визнаного академічного вченого зайнятися викладацькою діяльністю, мабуть, відіграло його походження з сім'ї викладачів. У спадок від батька лишилася велика бібліотека, що містила численні видання з української історії, зокрема й заборонену тривалий час в Україні багатотомну «Історію України-Руси» Михайла Грушевського. Пам'ятав Віталій і про своє походження з козацького роду. Хоча свої політичні настрої афішував неохоче, усю Помаранчеву революцію простояв на Майдані Незалежності разом з іншими викладачами та студентами Києво-Могилянської академії.

Як археолог-антикознавець В.М. Зубар почав формуватися у Харківському університеті, який давно відомий школою дослідників Херсонесу. Сформувалася вона на базі античних старожитностей, евакуйованих під час Першої світової війни з Херсонеського музею до Харківського університету. З археологічної практики на розкопках Херсонесу в складі експедиції Харківського університету розпочав свою наукову діяльність студент-історик В.М. Зубар. Його вступ до аспірантури Інституту археології АН УРСР у Києві не перервав наукові зв'язки з батьківщиною: професор Харківського університету В.І. Кадеєв допомагав Віталію Михайловичу у роботі над кандидатською дисертацією «Некрополь Херсонеса Таврійського I-IV ст. н.е.», що була захищена у 1978 р. у Києві.

науки через жалюгідне фінансування, жорстке адміністрування та тривалу відірваність від західних колег, і замкнутість нечисленної частини українських археологів, що до того ж має надто слабкий зв'язок з університетською молоддю.

Як відомо, академічна форма організації науки поширилася у перші роки радянської влади з метою забезпечення народного господарства, зокрема індустріалізації країни, інтелектуальним потенціалом. Першорядним завданням науки стало негайне досягнення практичних результатів досліджень. Наукові розробки набули виразного господарського спрямування. Зоологи концентруються на боротьбі зі шкідниками полів, ботаніки – з бур'янами.

Жорстка вимога прямого економічного ефекту від археології породила езову формулу для спілкування з радянським чиновництвом усіх рангів: „Інститут археології АН УРСР шляхом археологічних розкопок курганів та поселень звільняє території для їх подальшого сільськогосподарського та промислового використання”. Виходило, археологія існує не для поглиблення знань людства про своє найдавніше минуле, а для звільнення колгоспних ланів від курганів.

Однак лев'яча доля бюджету Академії наук СРСР та союзних республік спрямовувалася на розробки в галузі військової техніки, на наукове забезпечення військово-промислового комплексу. Значну частину величезного прихованого військового бюджету СРСР складали кошти на наукові програми ВПК, що освоювалися через спеціально створені величезні інститути (електрозварки, надтвердих матеріалів тощо), які до академічної науки мали досить віддалене відношення.

Археологія та деякі інші екзотичні дисципліни в Академії Наук радянських часів, значною мірою, грала роль своєрідного фігового листка, який прикривав відверту військову спрямованість більшості розробок радянської академічної науки. Звідси ставлення до археології як другорядної наукової дисципліни, що не дає прямого економічного ефекту народному господарству, глибокі традиції фінансування археології за залишковим принципом та прямо зумовлена цим традиційна нечисельність замкнутої частини археологів.

До спадщини радянських часів можна віднести і відірваність науки від студентської молоді, що як не дивно, пов'язано саме з виникненням Академії Наук. Її створення призвело до концентрації науковців у відокремлених від університетів академічних установах, а освіта студентів була перекладена на плечі окремої верстви викладачів. Їх перевантаженість лекціями не давала можливості сконцентруватися на науковій діяльності. Зрозуміло, що така ситуація шкодила як науці, так і освіті. Молодь не мала можливості отримувати знання безпосередньо від його генераторів, а науковці втратили можливість залучати в науковий процес здібну молоддь. Отже відірваність від університетів академічної археології зумовила проблеми з комплектацією галузі здібною молоддю і врешті решт призвела до катастрофічного старіння наукових кадрів.

Археологія сучасної України зберігає старі академічні традиції. Тому більше половини фахових археологів України традиційно концентруються в Інституті археології НАНУ в Києві. Це найбільша не тільки в Україні, а й у всій Європі археологічна інституція, де зараз працює 120 наукових співробітників, переважна більшість яких доктори та кандидати наук. З 1990 р. практично припинено фінансування державою експедиційної та видавничої діяльності Інституту. Кошти виділяються лише на заробітну плату співробітників.

Разом з тим немає впевненості, що українська археологія і надалі буде існувати переважно в її сучасній академічній формі. Адже таких великих археологічних інститутів, як київський ІА НАНУ, в інших країнах немає. Та й сама Академія Наук НАНУ не має аналогів у розвинених країнах світу. В них археологія існує переважно при університетах, музеях, археологічних інспекціях, в складі невеликих дослідницьких інститутів, чисельність науковців в яких рідко перевищує два десятки. Не варто сподіватися, що сучасна Україна з її соціально-економічними проблемами може стати законодавцем світових стандартів організації археологічної науки.

Найгіршим сценарієм розвитку подій в ситуації, що склалася, була б передчасна дезинтеграція Інституту археології НАНУ, який незважаючи на всі негаразди, утримує високий рівень археології в країні. Його реструктуризація виправдана лише за умов попереднього створення життєздатних в умовах сучасних українських реалій археологічних структур європейського зразка. А це потребує значних додаткових коштів. Небезпечні експерименти з українською археологією при відсутності належного фінансування можуть взагалі відкинути її на задвірки сучасної європейської науки. Все ж археологів України, схоже, рано чи пізно чекає важке випробування, пов'язане з реструктуризацією науки в напрямку європейських зразків, в тому числі і в бік її наближення до університетів, а значить до студентської молоді.

Значні труднощі виникли із залученням здібних студентів в українську археологічну науку. Шлях романтичної молоді до завжди гостро потребуєної її археології ніколи не був легким. Однак ситуація ускладнилася різким падінням престижу науковця в очах громадськості. Сучасна епоха первинного накопичення капіталу з прикладами миттєвого фантастичного збагачення деяких співвітчизників, схоже, справила відповідне враження на молодь, яка хоче „всього, багато і зразу”. За даними соціології на кінець ХХ ст. рейтинг наукового співробітника у громадській думці знизився на пострадянських просторах з 6 на 26 місце за шкалою престижності професій і зайняв „почесне” місце у третьому десятку.

Усі ці глобальні проблеми пострадянської археології України постали перед фундаторами першої в історії української освіти магістерської програми з підготовки фахівців з археології та давньої історії України. Сподівання вирішити хоча б деякі з них, зокрема, проблему катастрофічного старіння

української археології, стали рушійною силою для відкриття у 2000 р. у Києво-Могилянській академії донедавна єдиної в Україні магістерської програми “Археологія та давня історія України”. В.М. Зубар був серед тих, хто не тільки усвідомлював усі ці проблеми, але й активно діяв для їх вирішення.

Експеримент по залученню здібної молоді в старіючу українську археологію виявився успішним. Згадана освітня програма створювалася з метою підготовки нового покоління фахових археологів та істориків первісності у відповідності з вимогами сучасної науки. Про ефективність цієї форми підготовки молодих археологів свідчить той факт, що майже половина з восьми випусків магістрів-археологів 2002-2009 рр., працюють над дисертаціями за спеціальністю “археологія”, в тому числі і в якості аспірантів НаУКМА та наукових співробітників Інституту археології НАНУ. В наш час 10-15% активно працюючих археологів України є випускниками згаданої магістерської програми НаУКМА, серед фундаторів і провідних викладачів якої був професор В.М. Зубар.

Безпрецедентне поєднання наукового потенціалу академічного інституту з новими освітніми технологіями сучасного університету дозволило готувати висококваліфікованих спеціалістів в галузі археології. Успішний досвід експерименту, що відбувся у Києво-Могилянській академії за активною участю професора В.М. Зубаря, може бути корисним у складній справі трансформації вищої освіти та академічної науки України.

В.М. Зубар мав власний своєрідний підхід до студентів, а його методи викладання суттєво різнилися від прийнятих у Києво-Могилянській академії. Втілені в університеті засади сучасної європейської освіти передбачають широку демократію в стосунках між студентами та викладачами. Віталій Михайлович дотримувався протилежних принципів. Надзвичайну вимогливість і крутий характер професора добре знали як студенти, так і його аспіранти, яким не раз доставалося від темпераментного викладача. Тому антична проблематика у студентів магістерської програми завжди була пріоритетною. Адже щоб успішно здати авторський курс «Антична цивілізація Північного Надчорномор'я» В.М. Зубаря мало було засвоїти матеріал, треба було ним вільно володіти, використовуючи його в дискусії з професором.

Склалася парадоксальна ситуація, коли при своїй суворості в стосунках зі студентами В.М. Зубар зацікавлював античною тематикою все більше молоді. Певну роль тут відіграла українсько-американська експедиція Інституту класичної археології Техаського університету США, яка тривалий час досліджувала Херсонес у Криму. Віталій Михайлович, як людина видатних організаторських здібностей, налагодив плідне співробітництво з її керівником професором Джозефом Картером. Кращі студенти-археологи отримали можливість проходити літню археологічну практику у привілейованих умовах у Херсонесі на березі моря, а дехто навіть з'їздив до Італії на розкопки античного центру Метапонт. Студенти отримали важливий досвід роботи

в міжнародних експедиціях, де мали можливість навчатися сучасним методам розкопок, електронної фіксації, консервації та реставрації археологічних об'єктів в українських, американських, італійських, британських фахівців міжнародного класу.

Зрозуміло, що перспектива практики в американській експедиції була додатковим стимулом для молоді спеціалізуватися саме в античній археології. Однак справжнім «хрещеним батьком» починаючих античників з НаУКМА був В.М. Зубар. Здібних і працьовитих починаючих науковців Віталій Михайлович всіляко опікав і допомагав інтегруватися у головну археологічну устанovu України – Інститут археології НАНУ. Авторитетний співробітник київського Інституту археології, відповідальний секретар провідного археологічного видання України журналу «Археологія», член Вченої Ради і спецради по захисту дисертацій Інституту археології, експерт Вищої атестаційної комісії України, член редколегій багатьох фахових видань Віталій Михайлович мав необхідний досвід та знання для того, щоб допомогти вчорашнім магістрам увійти в наукову тематику. Його зусиллями багато випускників магістерської програми стали співробітниками Інституту археології НАНУ, а очолювана ним редакція журналу «Археологія» була повністю укомплектована молоддю.

Завдяки педагогічному таланту професора В.М. Зубаря останнім часом захистили кандидатські дисертації з античної проблематики троє його аспірантів – випускники магістерської програми з археології НаУКМА Е. Кравченко, Т. Шевченко, Р. Рейда.

Передчасна смерть від хвороби серця 20 березня 2009 р. непересічної людини, видатного українського археолога-античника, талановитого педагога та організатора науки доктора історичних наук, професора Віталія Михайловича Зубаря – непоправна втрата для української археологічної науки та освіти, для рідних, колег, учнів і друзів.